

УДК 930.253:94(477)«1932/1933»

М. В. ГРЕЧКО*

**«ТАКОЙ ОБРАЗЧИК ХЛЕБА Я ОСТАВИЛ
МОИМ ДЕТЯМ ... НА НАЗИДАНИЕ»
(унікальна знахідка – хліб часів Голодомору
1932–1933 років у документах ЦДАГО України)**

У статті йдеться про унікальну знахідку архівістів ЦДАГО України – хліб часів Голодомору 1932–1933 рр., виявлений в архівно-слідчій справі 1941 р. Докладно проаналізовано архівні документи, що ознайомлюють з долею людини, котра наважилася зберегти «речові докази» злочину радянської влади.

Ключові слова: Голодомор 1932–1933 рр.; хліб часів Голодомору; архівно-слідча справа; документи; ЦДАГО України.

Протягом ХХ ст. Україна пережила три голоди: 1921–1923, 1932–1933 та 1946–1947 рр. Але саме Голодомор 1932–1933 рр. залишився в історії як найбільш катастрофічна за своїми масштабами та характером трагедія українського народу, жертвами якої стали мільйони осіб різного віку та статі, головним чином представники українського селянства. Впродовж десятиліть масове вбивство людей штучним голодом навмисно замовчувалося радянською владою. Голодомор тривалий час залишався табуованою темою. Лише 26 січня 1990 р. ЦК Комуністичної партії України в умовах поширення демократичних ініціатив у суспільстві, зростання опозиційного до влади руху ухвалив постанову «Про голод 1932–1933 років на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів». У ній відмічалось, що «Вченими Інституту історії партії при ЦК Компартії України – філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС проведено роботу з виявлення документальних матеріалів про голод 1932–1933 років. Понад півстоліття ця тема замовчувалася у вітчизняній історіографії, що заважало науковому осмисленню та об'єктивній морально-політичній оцінці цієї народної трагедії. [...] Архівні матеріали розкривають, що безпосередньою причиною голоду на початку 30-х років у республіці стало примусове, з широким застосуванням репресій, проведення згубної для селянства хлібозаготівельної політики»¹. В тому ж році у Видавництві політичної літератури України вийшла друком праця «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів»². У збірнику вперше

* *Гречко Максим Валерійович* – архівіст I категорії сектору використання інформації та довідкового апарату відділу використання інформації документів Центрального державного архіву громадських об'єднань України.

були опубліковані матеріали, що десятки років зберігалися під грифом «Таємно», «Цілком таємно», «Окрема папка» та не були доступні дослідникам: постанови ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, Раднаркому УРСР, доповідні записки, інформації, телеграми, зведення місцевих партійних комітетів, органів державної безпеки, прокуратури, юстиції про події 1932–1933 рр. (всього – 248 документів)³.

Відновлення Україною незалежності у 1991 р. призвело до суттєвих змін у становленні незалежної української наукової думки, однією з тенденцій якої став відхід від тоталітарного минулого. Надзвичайно важливою була й ліквідація цензури та ідеологічного тиску на наукові кола, що дало змогу проводити широкомасштабні дослідження, присвячені Голодомору, активно використовуючи з цією метою розсекречені архівні документи.

У Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України) зберігається унікальний джерельний комплекс, що висвітлює передумови, причини та перебіг Голодомору 1932–1933 рр. Значний пласт зазначених документів зберігається у фонді № 1 «Центральний комітет Компартії України», зокрема, в описі № 1 представлені протоколи з'їздів, конференцій і пленумів ЦК; в оп. № 6 – протоколи засідань Політбюро ЦК і матеріали до них; в оп. № 7 – документи особливого сектору, протоколи засідань Оргбюро і Секретаріату ЦК КП(б)У; в оп. № 16 «Окрема папка»* – протоколи засідань Політбюро, Оргбюро і Секретаріату ЦК КП(б)У та матеріали до них; в оп. № 20 – документи відділів ЦК довоєнного періоду⁴. Український історик, архівіст, у минулому – перший директор ЦДАГО України, д-р іст. наук Р. Я. Пиріг влучно охарактеризував цей джерельний комплекс: «Рівень репрезентативності політичних і управлінських рішень, інформаційна насиченість, конфіденційність цих документів, детерміновані насамперед місцем ЦК КП(б)У в ієрархії правлячої, державної партії, його роллю в реалізації політики союзного центру – провідника ідеологічних догматів більшовицької партії. Добре налагоджене діловодство, забезпечення збереженості фондів, тривала засекреченість багатьох сторінок минулого об'єктивно зробили документи ЦК КП(б)У найінформативнішим джерелом вивчення багатьох складних процесів радянської доби. [...] Всі фундаментальні наукові дослідження українських голодоморів ХХ ст. створені на базі широкого залучення цього виду історичних джерел»⁵.

Разом із тим, свідчення Голодомору 1932–1933 рр. зустрічаються й в інших фондах ЦДАГО України. Це, зокрема, фонд № 7 «Центральний комітет Ленінської комуністичної спілки молоді України (Молодь за демократичний соціалізм) (ЦК ЛКСМУ (МДС))», № 269 «Колекція документів «Український музей у Празі»⁶ тощо. Також згадки про

* Документи, які мали характер підвищеної секретності.

Голодомор на персоніфікованому рівні зустрічаються у фонді № 263 «Колекція позасудових справ реабілітованих». Цей фонд містить більш ніж 34 тис. архівно-слідчих справ громадян, котрі були репресовані у м. Києві та Київській області протягом 1919–1953 рр. Надійшли вони на зберігання до архівної установи від Служби безпеки України відповідно до Указу Президії Верховної Ради України від 9 вересня 1991 р. «Про передачу архівних документів Комітету державної безпеки України до державних архівів республіки»⁷. Практично одразу після надходження дослідники та родичі репресованих громадян отримали змогу ознайомлюватися з цією важливою частиною Національного архівного фонду (НАФ). Одночасно в архіві був розроблений і запроваджений комплекс заходів із науково-технічного опрацювання зазначених справ.

Варто відзначити, що під час цієї роботи архівісти виявляють не лише офіційні та особисті документи, а також неочікувані, але досить цінні речові знахідки. Так, в одній з архівно-слідчих справ (№ 65567) стосовно Олексія Тимофійовича Сорокіна збереглися шматочки хліба часів Голодомору 1932–1933 рр. Із моменту надходження справи до архіву її жодного разу не замовляли дослідники до читального залу, і запитів за нею на адресу архіву не надходило.

Документи, а саме анкета арештованого та протокол допиту обвинуваченого від 21 червня 1941 р. свідчать, що О. Т. Сорокін народився в родині українських селян-бідняків у 1877 р. у с. Клепачі Хорольського повіту, що на Полтавщині (сьогодні це – с. Клепачі Хорольського р-ну Полтавської обл.). Закінчив народне училище* в 1889 р. та вчительські курси у м. Києві в 1900 р. На момент арешту в 1941 р. мешкав у Києві за адресою: вул. 1-ша Лугова, 40а, кв. 5. До Жовтневого перевороту працював учителем співу. В справі навіть збереглася копія контракту, укладеного між О. Т. Сорокіним та начальником Військового Штабу Кубанського козачого війська генерал-майором В. П. Ляховим, в якому йдеться: «Я, Сорокин, поступаю вольнонаемным регентом для управления войсковым певческим хором Кубанского казачьего войска, сроком на ПЯТЬ лет, считая таковой с 20-го Декабря 1912 года по 20-е Декабря тысяча девятьсот семнадцатого года, при чем обязываюсь в течении означенного срока обучать певчих и учеников этого хора главным образом церковному хоровому пению, а также и светскому, заботиться подготовкою учеников настолько, чтобы не было недостатка в замещении певчих, выбывающих по окончанию срока службы или по каким либо другим причинам.[...] Я, Сорокин, обязуюсь устраивать в течении контрактного пятилетнего срока платные концерты, как духовного, так и светского содержания; причем 20% чистого сбора с этих концертов должны поступать в мою пользу, а остальной сбор в заработную сумму хоров. [...] Во время пения в войсковом соборе или в другой ка-

* Загальноосвітній навчальний заклад.

кой либо церкви, при освящении храмов или престольных праздников, а также на официальных обедах, балах, общественных гуляниях, вечерах в войсковом собрании, во дворце Наказного Атамана и концертах в общественных клубах, при встречах и приемах высокопоставленных лиц, я, Сорокин, должен управлять хором непременно лично; в частных же домах моё присутствие при хоре необязательно»⁸. Вже після буремних подій 1917 р. О. Т. Сорокін у різні часи працював учителем співу, «регентом культу», робітником. Останнім місцем його роботи була Вознесенська церква, що на Байковому кладовищі у м. Києві, де О. Т. Сорокін виконував обов'язки регента церковного хору⁹.

Слідчий процес над О.Т. Сорокіним розпочався в м. Києві на наступний день після початку німецько-радянської війни – 23 червня 1941 р. та завершився вироком 12 жовтня 1941 р., зважаючи на окупацію німецькими збройними силами Києва, вже в м. Новосибірську. Під час обшуку помешкання на вул. Луговій слідчим НКДБ УРСР, сержантом державної безпеки Мариненком 23 червня були вилучені такі предмети: «1) Паспорт [...]; 2) Книги 3 церковного характеру; 3) 1 Книга нац-вопроса; 4) Блокнот (с фамилиями); 5) Дневник 1; 6) Разные справки; 7) 3 фотокартки; 8) Образцы хлеба времен голодовки и комментарии последних»¹⁰. Частина цих доказів у подальшому була знищена: «ПОСТАНОВЛЕНИЕ, Гор. Новосибирск, 31-го июля 1941 года. Я, Следователь Следственной части НКГБ УССР, сержант госбезопасности МАРИНЕНКО, рассмотрев следственные материалы по обвинению СОРОКИНА Алексея Тимофеевича – НАШЕЛ: При обыске в квартире у обвиняемого СОРОКИНА Алексея Тимофеевича изъяты: две книги церковного характера, одна книга «национальный вопрос в России», издания 1891 года, один блокнот с разными записями и дневник, которые не являются вещественными доказательствами для следствия и не представляют собой никакой материальной ценности. На основании вышеизложенного – ПОСТАНОВИЛ: Выше перечисленные книги, блокнот и дневник уничтожить»¹¹. Таким чином, низка документів була втрачена. Подив викликає той факт, що серед речових доказів слідчі вирішили залишити хліб, а також дві записки, в які він був загорнутий. Перша стосувалася подій 1932 р.: «1932 год, А. Т. Сорокин. Здесь хранится образчик хлеба какой ели крестьяне весной 1932 года. Мы, Киевляне, пока еще имеем хлеб и сравнительно не пухнем с голоду, хотя не доедаем страшно. Как страшен голод! Образчик крестьянского хлеба при сем прилагаю. Состав этого хлеба мне неизвестен. Это образчик для нашего назидания. Содержимое написанному и образцы хлеба принадлежат мне. А. Сорокин, 26/VI.41 г.»¹².

У другій записці йшлося про 1933 р.: «15 марта 1933 года, А. Т. Сорокин. В 1933 году весной голод припек так всех Киевлян, что они употребляли в пищу все что попало, а вместо хлеба пекли лепешки из

желудевой коры и шкарлупы из картофеля и всякой примеси. Такой образчик хлеба я оставил моим детям на образец и на назидание. Как страшен голод! Ужас!!! Образчик коржика хлеба здесь»¹³.

Безумовно, слідство зацікавилася хлібом, про що свідчить протокол допиту Олексія Тимофійовича від 21 червня 1941 р.:

«Вопрос: У Вас при обыске изъяты образцы в количестве 2-х кусочков каких-то суррогатов. Объясните, что это такое?

Ответ: Да, действительно, у меня изъято 2 кусочка хлеба. Эти кусочки у меня хранились с 1932–33 года. В эти годы не было хлеба т. е. была голодовка и люди изготавливали себе хлеб из суррогатов, который кушали.

Вопрос: С какой целью Вы его хранили?

Ответ: Данные экспонаты хранил для памяти своей дочери о пережитых тяжелых годах, других целей при этом я не преследовал.

Вопрос: Вы говорите не правду. Год тому назад умерла Ваша дочь, но Вы же продолжали хранить у себя эти экспонаты. Объясните с какой целью Вы хранили их?

Ответ: Эти экспонаты я хранил для дочери, но когда она умерла, то эти экспонаты остались только, потому что я о них забыл, а поэтому и не уничтожил.

Вопрос: Вы говорите не правду. Следствие располагает данными, что Вы хранили эти экспонаты с контрреволюционной целью используя их как наглядное пособие для к-р агитации против сов. власти?

Ответ: Я эти экспонаты хранил у себя, но никакой контрреволюционной цели я не преследовал»¹⁴. На цій відповіді протокол допиту переривається.

Чим жила, про що думала людина, котра берегла в себе хліб часів Голодомору 1932–1933 рр. з метою «нашого назидання»? Про це дають уявлення інші особисті документи, що збереглися у справі. Зокрема, в учнівському шкільному зошиті на дванадцяти аркушах, на титульному аркуші якого значиться – «Тут записані копії роздумів та розмишлень А. Т. Сорокіна за 1937-й рік». Ці нотатки представляють собою джерело особового походження та висвітлюють обставини життя Олексія Тимофійовича, його життєві позиції та світоглядну систему. Присвячені вони Митрополиту Київському, екзарху України Костянтину (Д'якову) та побудовані у формі релігійно-філософських роздумів з елементами огляду та аналізу історії церковного хорового співу, починаючи з його появи в 49–107 рр. н. е. (так в документі) та до 30-х років ХХ ст. У цих записах Олексій Тимофійович розкривається як людина, якій притаманне образне мислення та, зважаючи на досвід роботи регентом хору, професійна компетентність: «Уже около 2-х лет с Вашего благословения, священнослужители поют по праздникам «Величания» Лаврским распевом, а почему бы и хору не

спеть по Лаврски?! При чем можно разнообразить: спеть трио на женских (изображать будет ангелов на небесах), потом трио на мужских (изображать будет человецы на земли), а потом смешанным хором (небо и земля соединились слава Бога). Таков бы был главный момент всенощнаго! Тут все есть: и торжество, и благодарение, и хвала, и величественность! А прокимны? Прокимен – предный главный стих, прокимен тема праздника и лучше в мире нет распевов прокименов, как Лаврский распев...»¹⁵. Глибока релігійність, тривалі контакти з релігійними громадами та священнослужителями, безумовно, були фундаментом для глибоких роздумів та мрій О. Т. Сорокіна у 1937 р.: «И так невольно является вопрос, чего же я хочу? Я хочу, чтобы Покровский Собор города Киева был образцом службы Божьей в наше время. Я хочу, чтобы попавший сюда, даже случайно, путник жизни был так захвачен всем: служением и благолепием, чтобы он мог сказать подобно послан князя Владимира: «Я не знаю где я был на небе, или на земле». Так все здесь благоговейно, так величественно, так окрыляющее возносит нас на небеси горе. Если «мір» тянется и подтягивает своих-си, то тем более духовному «міру» нужно возвышаться к небесам, чтобы получить милость Божию нам так необходимую. Я хочу, чтобы всякий побывавший в Покровском Соборе, являлся уже ярим провозвестником Истины Христовой. Я хочу, чтобы Нива Христова увеличилась, зрела и была вовремя возделана. Еще покойный о. Иоанн Кронштадтский, посещая Киев, когда его окружала и теснила толпа, говорил (я это лично слышал, ибо находился вблизи его) «Жатвы много, а делателей мало!». Я хочу, чтобы Киев сохранил святость и обаяние веры Христовой и вновь явился ея рассадником...»¹⁶. Маючи подібну сукупність поглядів і переконань, О.Т. Сорокін вважав, що: «Голодному человеку прежде всего нужен хлеб, укрепляющий тело человека, а изможденной житейскими невзгодами душе, нужна посредством пения, помощь, поднять упавший дух человек...»¹⁷. А тому можна припустити, що хліб часів Голодомору для О. Т. Сорокіна був не просто буденним, «укрепляющим тело человека» хлібним виробом, а виступав «образчиком для назидания» про трагічні події 1932–1933 рр.

Вже в м. Новосибірську слідство підійшло до свого фінального етапу. В серпні 1941 р. було затверджено обвинувальний висновок стосовно О. Т. Сорокіна, а 12 жовтня Особлива Нарада при НКВС СРСР відповідно до ст. 58-10 Карного кодексу РРФСР постановила: «СОРОКИНА Алексея Тимофеевича за антисоветскую агитацию сослать в Красноярский край сроком на ПЯТЬ лет, считая срок с 26 июня 1941 г.»¹⁸. Подальша його доля за матеріалами архівно-слідчої справи № 65567 не простежується. Лише в 1989 р., відповідно до ст. 1 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи по відновленню справедливості щодо жертв репресій, які мали

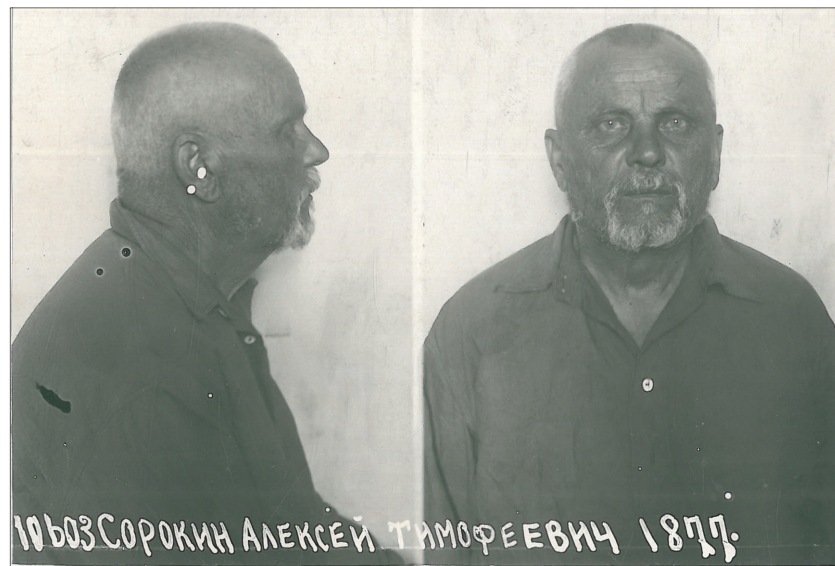
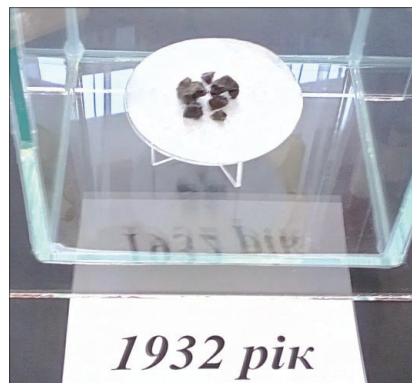

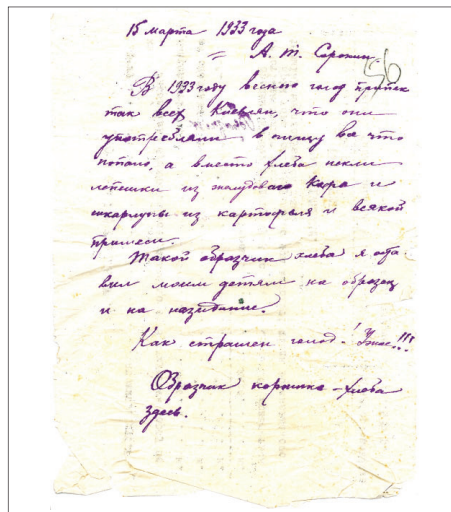
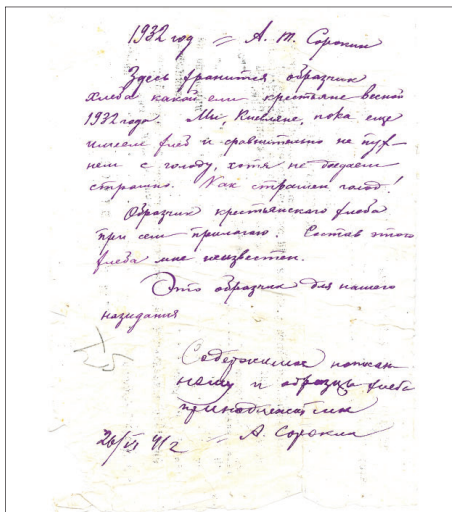
Фото О. Т. Сорокіна з архівно-слідчої справи.
ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 65567, арк. 11.

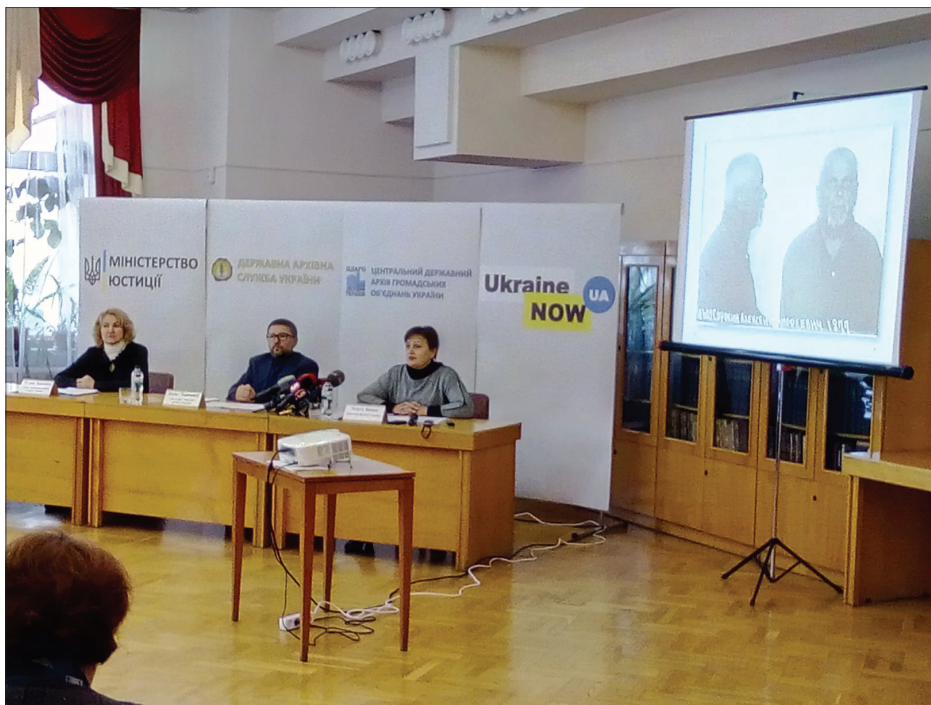
Шматочки хліба часів Голодомору 1932–1933 рр.,
виявлені в архівно-слідчій справі О. Т. Сорокіна.

місце в період 30–40-х і початку 50-х років», О.Т. Сорокіна було реабілітовано¹⁹. Разом із тим, відомо, що на момент слідства у Олексія Тимофійовича залишалася родина: дружина – Зінаїда Савівна Тещенко-Сорокіна, 1889 р. н., домогосподарка; брат – Юхим Тимофійович Сорокін, приблизно 1885 р. н., мешкав у м. Лубни Полтавської обл.; сестра – Параска Тимофіївна Чмут, приблизно 1889 р. н., місце проживання (на час арешту О. Т. Сорокіна) не відоме²⁰.

З огляду на виняткову історичну цінність виявленої архівно-слідчої справи в читальній залі архіву була зібрана прес-конференція, яка відбулася 19 листопада 2018 р. за участі заступника Міністра юстиції України Д. В. Чернишова, Голови Державної служби України Т. І. Баранової,

Записки з коментарями О. Т. Сорокіна до хліба часів
 Голодомору 1932–1933 рр.
 ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 65567, арк. 56, 57.

Прес-конференція з приводу виявлення серед архівних документів
 унікальної знахідки – хліба часів Голодомору 1932–1933 рр. Зліва направо:
 Голова Державної архівної служби України Т. І. Баранова, заступник
 Міністра юстиції України Д. В. Чернишов, директор ЦДАГО України О. В. Бажан.
 ЦДАГО України, 19 листопада 2018 р.

директора ЦДАГО України О. В. Бажан, представників ЗМІ, державних архівних установ, науковців, громадськості. Т. І. Баранова зазначила, що задля виконання Указу Президента «Про заходи у зв'язку з 85-ми роковинами Голодомору в Україні» в архівах ведеться системна робота з пошуку, дослідження та оприлюднення документів 1932–1933 рр. У свою чергу Д. В. Чернишов наголосив, що тисячі виявлених в архівах документів розкривають наміри радянської влади з організації штучного голоду та механізми цілеспрямованого винищення людей.

Перед співробітниками ЦДАГО України постають завдання з продовження дослідження фактів, що містяться в архівно-слідчій справі № 65567, проведення пошуку можливої інформації про долю О. Т. Сорокіна та його родину, а також звернення за допомогою до компетентних установ у визначенні складу зразків хлібу часів Голодомору 1932–1933 рр.

Сьогодні, коли минають 85-ті роковини трагічних подій Голодомору, громадськість стала свідком унікальної події – поповнення джерельної бази не лише документами, спогадами свідків, але й зразками хліба 1932–1933 рр. Ця архівна знахідка стане ще одним беззаперечним доказом злочинних дій радянської тоталітарної системи, спрямованих на свідоме знищення українського народу.

¹ ЦДАГО України (Центральний державний архів громадських об'єднань України). Ф. 1. Оп. 11. Спр. 2147. Арк. 3–5.

² *Лозицький В.* Свідчать матеріали з фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України // Три голодомори в Україні в ХХ ст.: Погляд із сьогодення : матеріали міжнар. наук. конф. [Київ, 7 листоп. 2002 р.] / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Центр українознавства. Київ, 2003. С. 57.

³ Звіт ЦДАГО України про стан виконання Плану заходів із вшанування 75-х роковин Голодомору 1932–1933 років в Україні. Київ, 2008. С. 4.

⁴ Центральный державный архив громадських об'єднань України: путівник / авт.-упоряд.: Б. Іваненко (кер.), О. Бажан, А. Кентій, Н. Маковська, А. Соловійова. Київ, 2001. С. 13, 15, 21, 24.

⁵ *Пиріг Р. Я.* Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України // Український історичний журнал. 2003. № 5. С. 83.

⁶ Центральный державный архив громадських об'єднань України: путівник... С. 132, 243.

⁷ Там само. С. 243.

⁸ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 65567. Арк. 34.

⁹ Там само. Арк. 6–7зв., 16–16зв.

¹⁰ Там само. Арк. 12.

¹¹ Там само. Арк. 14.

¹² Там само. Арк. 57.

¹³ Там само. Арк. 56.

¹⁴ Там само. Арк. 17зв. –18.

¹⁵ Там само. Арк. 47зв.

¹⁶ Там само. Арк. 49–49зв.

¹⁷ Там само. Арк. 48зв.

¹⁸ Там само. Арк. 31.

¹⁹ Там само. Арк. 60–60зв.

²⁰ Там само. Арк. 16, 60.

The article tells about the unique find – the Bread of the Holodomor of 1932–1933, discovered by archivists of the Central State Archives of Public Organizations of Ukraine in the archival investigative case of 1941. Archival documents detailing the fate of a person who dared to preserve «material evidence» of the crime of Soviet power were analyzed in detail.

Key words: Holodomor of 1932–1933; the Bread of Holodomor; archival investigative case; the documents; the Central State Archives of Public Organizations of Ukraine.